

Wiesław Leszek Ząbek

Cytadela Warszawska - prawdy i fikcje

Niepodległość i Pamięć 5/3 (12), 17-26

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wiesław Leszek Ząbek

Cytadela Warszawska - prawdy i fikcje

Fortyfikacje od najdawniejszych czasów budowane były dla celów obronnych, a lokalizowane na zajęтым terenie zamki obronne i twierdze stanowiły ośrodek władzy panującego. Stąd też fortece i cytadele służyły podwójnemu celowi, z jednej strony - to militarne punkty obronne wobec wrogów, z drugiej - usposabiały symbol siły i władzy wobec podległej ludności. Włoski termin "cittadella" od XVI w. określał fortyfikację budowaną wewnątrz podbitych miast i stanowiącą punkt oparcia dla garnizonu wojskowego, który miał za zadanie strzec zdobyty teren i zapobiegać ewentualnym buntom miejscowej ludności.

Minęło 166 lat od rozpoczęcia budowy Cytadeli Warszawskiej zwanej poprawnie Aleksandrowską¹. Ciągłe żywe są refleksje o tym, jakie ten wytwór militarno-architektoniczny despotyzmu carskiego wycisnął złowrogie piętno na życiu i rozwoju tkanki miejskiej Warszawy².

Cytadela powstała na terenach pięknej, dawno zapomnianej dzielnicy Warszawy - położonej na terenach założonego w XVI w. Folwarku Fawory³ oraz w II połowie XVII w. Konwiku Pijarów - zwanej od ich wspaniałych ogrodów Żoliborzem (z franc. Joli Bord - Piękny Brzeg)⁴. W okresie późniejszym, przez okres ponad stu lat

-
- 1 Obiekt nazwano na cześć Aleksandra I twórcy Królestwa Polskiego, podobnie jak koszary gwardyjskie stanowiące podstawę funkcjonalno-koszarową budowanej Cytadeli. Rolę jej określał carski ukaz "Cytadela Aleksandrowska, położona na głównych drogach komunikacyjnych kraju i stanowiąca jedyny w Królestwie Polskim umocniony punkt na lewym brzegu Wisły, posiada bardzo ważne znaczenie strategiczne, tak dla utrzymania kraju na lewym brzegu Wisły, jak i zabezpieczenia przeprawy wojsk przez rzekę. Jednocześnie przeznaczeniem jej jest zapewnić nasze władanie miastem Warszawą". Patrz: S. Król, *Cytadela Warszawska*, Warszawa 1978, s. 13.
 - 2 Patrz: W. Skrodzki, *Cytadela warszawska*, Warszawa 1986.
 - 3 Cytadelę zlokalizowaną na wzgórzu pomiędzy nie istniejącymi dzisiaj dopływami Wisły, rzeczkami Drną i Bełczą, które nadał szpitalowi Św. Ducha książę Janusz Mazowiecki. W XVI w. na tych terenach założono folwark - Fawory, który wydzierżawił w 1725 r. ojciec króla Stanisława Poniatowskiego, ówczesny dowódca Gwardii Pieszej Koronnej i pobudował na nim słynne koszary gwardii.
 - 4 Natomiast w latach 1774-1775 na południowej stronie wzgórza urządzono letnią rezydencję konwiku pijarów. W 1807 r. kiedy wojska napoleońskie zajmują na szpital wojskowy budynek Collegium Nobillium - założonego wcześniej przez Stanisława Konarskiego [1740], pijarzy przenoszą uczelnię do murów konwiku. Na zboczu założono piękny park i wspaniałe ogrody zbiegające w kierunku Nowego Miasta i do brzegu Wisły. Stąd wzięła się późniejsza nazwa dzielnicy Żoliborz ze spolszczonego Joli-Bord. Do dziś na terenie Cytadeli zachował się jeden z budynków konwiku pijarów, gdzie mieści się sztab WOW. Szerzej patrz: S. Łagowski, *Od Faworów do Cytadeli*, Warszawa 1988; S. Król, *Cytadela Warszawska*, op.cit., s. 11.

Cytadela hamowała urbanistyczny rozwój miasta w kierunku północnym, sparaliżowała naturalny rytm życia Warszawy w zakresie warunków naturalnych i potrzeb społecznych. O skali rosyjskiego wandalizmu świadczy fakt, iż dla potrzeb budowanej twierdzy wyburzono 76 domów mieszkalnych, zajęto ponad 64 250 posesji oraz wysiedlono od 12 do 15 tys. osób⁵.

Wystąpienia narodowowyzwoleńcze ludu Warszawy w czasie Insurekcji Kościuszkowskiej i Nocy Listopadowej uzmysłowiły caratowi konieczność zbudowania twierdzy stanowiącej punkt oparcia dla oddziałów wojskowych w obliczu spodziewanych buntów miejscowej ludności. Pierwowzorem jej była Cytadela w Antwerpii, zbudowana przez Hiszpanów w podbitych Niderlandach, a która skutecznie opierała się wszelkim miejscowym buntom. Zarówno projektant i budowniczy Cytadeli, naczelnik Zachodniego Okręgu Inżynierii gen. Iwan Dehn, jak i car Mikołaj I, pamiętali, że to właśnie Cytadela antwerpska oparła się atakom powstańców w czasie rewolucji w Belgii w roku 1830⁶.

Na decyzję o budowie twierdzy warszawskiej wpłynęły także przyczyny natury polityczno-strategicznej. Ruchy wolnościowe i rewolucyjne, które w latach 1830-1832 przetoczyły się przez prawie całą Europę, podważyły podstawy Świętego Przymierza, unaocznily sprzeczność interesów Rosji, Prus i Austrii. Postawiły na porządku dziennym strategiczne miejsce Królestwa Polskiego.

Wchodziło ono głęboko pomiędzy Prusy i Austrię, stanowiąc dogodną dla Rosji bazę ewentualnego uderzenia na niemieckie Prusy Wschodnie w kierunku na północny-wschód oraz na południowy-zachód w kierunku na Wielką Nizinę Węgierską. Jednocześnie było istotnym zagrożeniem dla wojsk rosyjskich w razie koncentrycznego uderzenia Prus i Austro-Węgieł z Prus Wschodnich i Galicji. Przewaga zatem zdecydowanie rysowała się po stronie przyszłej koalicji, toteż strona rosyjska miała trudny do rozwiązania problem utrzymania Królestwa oraz uniknięcia wspomnianego wyżej okrążenia. Stąd Rosjanie dążyli do stworzenia pasa umocnień fortyfikacyjnych na linii rzek: Niemna [Kowno, Grodno], Narwi [Osowiec, Różan, Serock], Wisły [Modlin, (Nowogiegorgiewsk)], Warszawa, Dęblin (Iwangorod)] i dalej na wschodzie [Łuck, Równe]⁷.

Rozpoczynając budowę umocnień w Królestwie Polskim, budowniczy carscy uwzględnili z pewnością teoretyczne prace gen. Ignacego Prądzyńskiego, który zwracał uwagę na geomilitarne położenie Królestwa, jego znaczenie dla obrony zachodniej granicy cesarstwa i potrzebę militarnego ufortyfikowania. Szczególnie istotną dla tych zadań widział linię Wisły. Taka naturalna linia obronna po jej ufortyfikowaniu spełniać mogła funkcje bazy dla działań prowadzonych na jej lewym brzegu. Fortece czy inne obiekty fortyfikacyjne spełniały by rolę miejsc przeprawy i magazynów zaopatrujących armię. Zaś środkowy rejon pasa umocnień Modlin - Warszawa, stanowić miał obszar koncentracji carskich wojsk, z którego mogły być prowadzone działania zaczepne na dowolnych kierunkach lub w oparciu o istniejące umocnienia fortyfikacyjne, można by było organizować długotrwałą obronę⁸.

5 Patrz: M.M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*, Warszawa 1972, s. 181.

6 Patrz: M. Żywczyński, *Historia powszechna 1789-1870*, Warszawa 1975, s. 281.

7 Patrz: T. Rawski, *Północne Mazowsze. Teatr działań wojennych XVIII-XX w. [w:] Tradycje niepodległościowe na Północnym Mazowszu*, Warszawa 1994, s. 31.

8 Patrz: I. Prądzyński, *Memoriał o wojnie Rosji z Prusami i Austrią z 1828 r.*, Warszawa 1923.

Decyzję o budowie Cytadeli w miejscu zajmowanym przez dawne koszary Aleksandrowskie [w XVII w. Gwardii Pieszej Koronnej] oraz konwikt Pijarów, osobiście podjął car Mikołaj I 13 marca 1832 r.⁹ W latach 1832-1834 przystąpiono do wyburzania domów na Żoliborzu. Kamień węgielny pod przyszłą Cytadelę został położony 31 maja 1832 r. w obecności Namiestnika Królestwa Polskiego - feldmarszałka księcia warszawskiego Iwana Paskiewicza¹⁰. W tym też roku rozpoczęto główne roboty ziemne, sypanie wałów, kopanie fos. Poświęcenia Cytadeli Aleksandrowskiej dokonano w dwa lata później, 4 maja 1834 r. z okazji uzyskania pełnoletności przez następcę tronu carewicza Aleksandra II.

Podstawowe prace fortyfikacyjne zakończone zostały w 1836 r. Oprócz 9 pawilonów dawnych koszar Aleksandrowskich i budynków konwiktu Pijarów¹¹, dla potrzeb Cytadeli zajęto część kamieniczek przy ul. Fawory, barokowy pałacyk przy Alei Gwardii oraz kościół pw. Zdjęcia z Krzyża¹². W 1838 r. nastąpiła przebudowa głównego korpusu koszar Aleksandrowskich oraz wzniesiono nowy gmach przeznaczony na magazyn mundurowy [późniejszy X Pawilon]¹³. Wybudowano również szereg innych obiektów m.in. cerkiew pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego¹⁴, arsenał, stajnie oraz mieszkania dla oficerów. Koszty związane z wykonaniem prac przy budowie Cytadeli, wyburzaniem budynków, wykupem posesji i zakupem materiałów budowlanych ponieśli mieszkańcy Warszawy i Skarb Królestwa Polskiego na kwotę około 10 mln rubli¹⁵.

Prace przy budowie Cytadeli postępowały w rekordowym tempie. Zaskoczyły również samego cara - o czym w 1833 r. pisał "Kurier Warszawski".

W dniu 25 września o godz. 17.00 z szańca przedmostowego na Pradze, przebył Wisłą łodzią do Cytadeli: gdzie powitało go zgromadzone wojsko. Zwiedził Cytadelę

9 S. Łagowski, op.cit., s. 20.

10 Położeniu kamienia węgielnego pod przyszłą Cytadelę towarzyszyła podniosła uroczystość, jak relacjonował w dniu 1.06.1832 r. "Kurier Warszawski": "(...) Wczoraj odbył się uroczysty obrzęd założenia Cytadeli w Warszawie, która będzie mieć Imię błogosławionej pamięci Aleksandra I-ego. Wojsko składające garnizon Warszawy, stanęło na placu koszar Aleksandrowskich, około południa otoczony świetnym sztabem: J.O. Feldmarszałek, Namiestnik w Królestwie Polskim, Xiążę Warszawski objechał wszystkie szeregi, następnie odbyło się Nabożeństwo po którym Xiążę Feldmarszałek w miejscu przy dawnej drodze do rogatki Marymonckich złożył kamień węgielny (...)". Szerzej: S. Łagowski, op.cit., s. 21.

11 Szerzej: A. Zahorski, *Kultura umysłowa*, [w:] *Warszawa w latach 1526-1795*, praca zbior., Warszawa 1984, s. 428-430.

12 Powstał na tzw. "Górze Szubienicznej", gdzie chowano ciała powieszonych oraz ofiary epidemii zarazy. Z czasem miejsce to stało się sporym cmentarzem, gdzie chowano ciała pensjonariuszy szpitali św. Ducha i Łazarza, a od 1725 r. również żołnierzy z koszar Gwardii Pieszej Koronnej. W 1788 r. w miejsce drewnianej kapliczki zbudowano kościół murowany. W dokumentach z 1793 r. kościół figuruje przy ul. Gwardii i nosi nazwę "Kościół Zdjęcia z Krzyża". Po przebudowie w 1735 r. spełnia funkcję kościoła Gwardii Pieszej. W czasie budowy Cytadeli wchodzi w skład budynków adaptowanych początkowo na cerkiew, później na magazyn żywnościowy. W 1837 r. zostaje całkowicie rozebrany, a w jego miejsce na wprost bramy Konstantynowskiej przystąpiono do budowy nowego kościoła. Była to cerkiew pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego.

13 W 1828 r. podczas przebudowy Koszar Aleksandrowskich wzniesiono nowy budynek przeznaczony na magazyn mundurów. Po wybudowaniu Twierdzy stał się słynnym X Pawilonem, w którym mieściło się główne więzienie śledcze Królestwa. Szerzej patrz: W. Czaplicki, K. Krajewski, *Cytadela Warszawska* [w:] *Przeszłość i Pamięć*, Biuletyn ROPWiM nr 4/97 s. 14-17. W. Skrodzki, *Cytadela*, op.cit. s. 3-7.

14 S. Łagowski, *Od Faworów do Cytadeli...*, op. cit., s. 27.

15 O decyzji obciążenia kosztami budowy Cytadeli miasta Warszawy mówił sam I. Paskiewicz. "Dla zapobieżenia w przyszłości nieporządkom w mieście Warszawie wzniesiona została Cytadela na rachunek miasta, najbardziej winnego w okresie ostatniego buntu". Koszty ogólne wynosiły: koszty wzniesienia i umocnień 5 835 000, koszty wykupienia posesji 4 743 000, koszty wykupienia budynków 486 000. Łącznie 11 064 000 rub. Tamże s. 25; S. Król, op. cit., s. 14.

bardzo szczegółowo. Udzielił pochwały gen. Dehn, że w ciągu 18 miesięcy zbudowano Cytadelę. Na koniec przekonawszy się, że wszystkie części służby odpowiedziały najwyższemu oczekiwaniu, Jego Cesarsko-Królewska Mość w chwili oddalania się wyrzekł słowa do Jenierata Pankriatiewa gubernatora wojennego Warszawy... «Przybyłem widzieć cytadelę a nie miasto, niech o tym wiedzą». Po trzech godzinach z powrotem przepłynął się przez Wisłę i wrócił do Modlina¹⁶.

Cytadela Aleksandrowska jako obiekt fortyfikacyjny nie należała do największych twierdz w imperium rosyjskim. Była jednak budowlą specyficzną, gdzie większą uwagę przywiązywano do możliwości skoszarowania jak największej ilości żołnierzy niż do maksymalizowania jej funkcji militarno-obronnej. Toteż w okresie poprzedzającym wybuch Powstania Styczniowego stan garnizonu w Cytadeli Warszawskiej liczył około 16 tys. żołnierzy.

Stanowiła również ewenement sztuki fortyfikacyjnej, gdyż nader szczerze czerpała z doświadczeń XVII i XVIII-wiecznej Europy, a szczególnie francuskiej i holenderskiej szkoły fortyfikacyjnej, tworząc system bastionowo-poligonalny [Vaubana i Montalemberta]¹⁷ wzmocniony ceglany murem Carnota¹⁸. Zbudowana na planie pięcioboku, jedną stroną opierała się o Wisłę, trzy pozostałe stanowiły bastiony z redutami, czwarty bok miał kształt kaponiery. Fortyfikacje były częściowo ziemne, częściowo murowane z głęboką suchą fosą oraz murem na dnie, w którym znajdowały się strzelnice. Przeciwna pod wałem ziemnym posiadała murowane kazamaty przeznaczone na składy amunicji i schrony dla ludzi.

Do wnętrza Cytadeli prowadziły cztery bramy: tzw. Wrota Konstantynowskie [Brama Żoliborska], Wrota Iwanowskie [Brama Straceń], Wrota Michajłowskie [Brama Bielańska] oraz Wrota Aleksandrowskie [Brama Zakroczymska]¹⁹. Obwód Cytadeli wzdłuż linii murów liczył 2680 m, powierzchnia twierdzy obejmowała ponad 67 ha. Cały system fortyfikacyjny połączono siecią dróg częściowo zakrytych oraz systemem kanałów podziemnych prowadzących od Cytadeli do poszczególnych zewnętrznych fortów. Do legend należy zaliczyć pojawiające się w wielu opracowaniach informacje, jakoby istniało przejście kanałowe łączące pod Wisłą Cytadelę z fortem Śliwickiego, stanowiącym przyczółek mostowy na Pradze²⁰.

16 S. Łagowski, op. cit., s. 26.

17 Marc Rene de Montalembert (1714-1800), gen. francuski, twórca tzw. fortyfikacji poligonalnej opartej na systemie bastionowym.

18 Wojskowy teoretyk francuski gen. Lazare Nicolas Carnot (1753-1823), minister wojny, projektant fortyfikacji stałych, od niego pochodzi nazwa muru ceglanoego z otworami strzelniczymi do prowadzenia ognia przez piechotę.

19 Początkowo do Cytadeli prowadziły trzy bramy [wrota]. Czwartą bramę zbudowano dopiero w latach osiemdziesiątych z chwilą wybudowania fortu Władymira [Legionów], a który otrzymał skryte przejście do Cytadeli. W 1921 r. wszystkim obiektom fortyfikacyjnym [fortom, bramom, basztom] nadano nowe polskie nazwy ujęte w nawiasach. Również z chwilą odzyskania Niepodległości z inicjatywy Józefa Piłsudskiego w dniu 29.05.1919 r. dokonana została wizja lokalna odnośnie upamiętnienia i przekształcenia X Pawilonu w Muzeum. U podnóża Bramy Straceń [Wrota Iwanowskie] dobudowano dwie następne, z których jedną nazwano bramą Mireckiego a drugą - Stefana Okrzei. Szerzej: S. Łagowski, op. cit., s. 31.

20 S. Łagowski podaje, że istnieje dokument Dowództwa OW z 13.10.1920 r. o następującej treści: "Na podstawie meldunku informacyjnego L.dz.12788/II Wyzd. 11 Sztabu DOGen.W. zarządza się: Dział Bud-Kwat. DOGen.W. przeprowadzi niezwłocznie sanację stosunków zakwaterowania 2 komp. Wart. OLK mieszczącej się na forcie Śliwickiego w pomieszczeniach wilgotnych i zimnych skutkiem znajdującego się pod nim przekopu ziemnego prowadzącego do Cytadeli". Informacja powyższa nie znajduje potwierdzenia w żadnych dostępnych planach Cytadeli ani opisach obiektów fortyfikacyjnych. Towarzyszy natomiast każdej fortyfikacji zlokalizowanej nad Wisłą. Autor opracowania podobne "rewelacje" słyszał o twierdzy Modlin i Dęblin.

Ważny element Cytadeli stanowiła artyleria forteczna, która systematycznie zwiększała swą ilość i zasięg, stanowiąc realne zagrożenie dla mieszkańców Warszawy²¹. O groźbie tej osobiście przekonała się delegacja polska witająca bawiącego w Polsce w 1835 r. cara Mikołaja I, a który na spotkaniu w Łazienkach jednoznacznie zapowiedział: "zbombardowanie" miasta w przypadku "najmniejszego zaburzenia"²².

Artyleria Cytadeli w roku 1837 liczyła - 217 dział, w 1843 wzrosła do 247 przy ilości 5235 skoszarowanych żołnierzy. W przeddzień Powstania Styczniowego osiągnęła liczbę 555 dział i 16 tys. załogi²³. Zasięg dział fortecznych wynosił 1500 m, dzięki czemu artyleria mogła z łatwością ostrzelać Stare i Nowe Miasto. Groźba ta stała się jedną z przyczyn, dla których Rząd Narodowy nie wywołał walk powstańczych w Warszawie w latach 1863-1864²⁴.

Pierwsza zasadnicza przebudowa umocnień fortyfikacyjnych Cytadeli nastąpiła w latach 1846-1855 i związana była z ruchami rewolucyjnymi okresu Wiosny Ludów oraz obawą przed ewentualną wojną z Prusami. Cytadela została otoczona systemem fortów. Przed drugim bastionem, przy obecnej ulicy Międzyparkowej wybudowano fort Aleksieja [Traugutta - nazwa z okresu II Rzeczypospolitej], w którym aktualnie mieści się archiwum WOW. W latach 1849-50 przed czwartym bastionem w istniejącym dziś parku Żeromskiego wzniesiono fort Sergieja [Sokolnickiego] oraz wybudowano umocnienia baterii nadbrzeżnej nad Wisłą od północnej strony Twierdzy Warszawskiej²⁵. Natomiast od strony południowej zbudowano fort Władymira [Legionów], który po 1895 r. został przebrojony i gruntownie zmodernizowany, otrzymując skryte przejścia komunikacyjne i pomieszczenia dla przetrzymywania więźniów.

Największe nasilenie prac fortyfikacyjnych w Cytadeli przypadło na okres wojny krymskiej, tj. na lata 1854-1856. Doświadczenia wyniesione z tej wojny, postęp techniki wojskowej - zastosowanie nowoczesnych dział gwintowanych - powoduje zmianę planów strategicznych sztabowców rosyjskich. Twierdze tego typu nie dawały gwarancji skutecznej obrony oraz niedostatecznie chroniły obsadę fortyfikacji²⁶. Zachodziła również potrzeba przeniesienia działań z defensywnych na ofensywne, czemu służyć miało przeniesienie ciężaru walki na dalekie przedpole. Doświadczenia te, uzasadniały konieczność otaczania twierdz pierścieniem fortów zewnętrznych. Niemniej z szerokich planów modernizacyjnych zrealizowano tylko niewielką część, a mianowicie budowę fortu Pawła [Mieroszewskiego] oraz dokonano przeróbek wewnątrz i na zewnątrz twierdzy.

21 Początkowo gen. Iwan Dehn opracował w lutym 1832 r. projekt trzypiętrowej baszty zlokalizowanej na terenie Ogrodu Saskiego, skąd ewentualny ostrzał miasta byłby łatwiejszy. Car odrzucił ten pomysł nakazując wybudowanie Cytadeli na terenie zajmowanym przez Koszary Aleksandrowskie. Tym bardziej, że donośność dział umieszczonych na działobitniach Cytadeli w prostej linii wynosiła 1500 kroków i w zupełności wystarczała do ostrzelenia Nowego i Starego Miasta. W latach późniejszych, zasięg dział zwiększono przez wybudowanie poza granicami Cytadeli baszt oraz wysuniętych na dalekie przedpole fortów. Szerzej: S. Król, op.cit., s. 17.

22 Tamże, s. 13.

23 Tamże, s. 17.

24 Patrz szerzej: E. Kozłowski, *Zarys historii militarnej Powstania Styczniowego*, [w:] *Powstanie Styczniowe 1863-1864*, pod red. S. Kalemki, Warszawa 1990, s. 29-31.

25 Bateria nadbrzeżna od 1921 r. przyjęła nazwę Fortu Rymkiewiczza. Miała z Cytadelą podziemne przejście dla transportu dział i amunicji, które zostało odkryte podczas prac przy budowie kanału wzdłuż obecnej ul. Krasieńskiego.

26 Przyczyną było zastosowanie nowoczesnych gwintowanych stalowych dział strzelających pociskami burzącymi. Stąd odejście od murów ceglanych na rzecz fortyfikacji ziemnych. W wojnie krymskiej szerokie zastosowanie znalazła również broń raketowa konstrukcji gen. A. Zasiadki, której donośność sięgała 4200 m, a cele razila 4-calowymi pociskami fortecznymi z głowicami zapalającymi. Patrz: I. Nowak, *Broń zapalająca*, Warszawa 1986, s. 23-26.

Prace fortyfikacyjne wznowiono także w okresie Powstania Styczniowego. W latach 1863-1864 wzniesiono fort Jerzego [Haukego], usytuowany pomiędzy fortami Pawła i Sergieja. Jednocześnie wykonano podziemne przejście dla ludzi i pojazdów, prowadzące do fosy Cytadeli. W głównym zespole warowni do 1865 r. wybudowano w wałach od strony wewnętrznej sklepione kazamaty, które mogły pomieścić około 3 tys. żołnierzy. Prace modernizacyjne trwały do 1874 r.

Wojna prusko-francuska z lat 1870-1871 pokazała, że jedynie twierdze wyposażone w pierścień silnych fortów wysuniętych daleko na przedpole zdolne są do skutecznej obrony. Upada również strategiczne znaczenie Cytadeli, która po Powstaniu Styczniowym stopniowo staje się wielkim więzieniem politycznym. Jednak myśl o ewentualnej wojnie niemiecko-rosyjskiej powoduje dalszą rozbudowę fortyfikacji wokół Warszawy. W dużej mierze doświadczenia uzyskane po wojnie rosyjsko-tureckiej (1877-1878) przyczyniają się do modyfikacji koncepcji wykorzystania twierdz, wykazując ich nieprzydatność bojową, konieczność generalnej rozbudowy umocnień fortyfikacyjnych, odpowiadających ówczesnemu poziomowi wojskowej myśli technicznej²⁷. Według planów gen. Edmunda Todtlebena "Twierdza Warszawska" otrzymała linię umocnień składającą się z 30 fortów okalających szerokim, wielokilometrowym pierścieniem miasto, spośród których jedenaście stanowiły już forty ziemne.

Fortom budowanym poza granicami miasta nadawano najczęściej nazwy dzielnic, w których je lokalizowano [Powązkowski, Wolski, Mokotowski, Szczeńliwicki], umieszczając na mapach jako nazwę początkową literę dzielnicy np.: Fort Czerniakowski litera CZ od m. Czerniaków. Forty połączono ze sobą wałami ziemnymi i fosami. W odległości kilku kilometrów od nich wybudowano następną linię 18 fortów oznaczonych numerami rzymskimi od I do XIV oraz IIa, VIIa, XIa, XIIa, które mogły wzajemnie wspierać się ogniem²⁸.

Całość umocnień uczyniła Twierdzę Warszawską istotnym elementem rosyjskiej obrony, a wspólnie z podobnie ufortyfikowanym rejonem Modlina stanowiła pozycję ryglową rubieży północno-wschodniej i południowo-wschodniej w przewidywanej wojnie z Niemcami. Z tym, że sama Cytadela Aleksandrowska, z uwagi na słabość umocnień obronnych, w ogólnym kompleksie fortyfikacyjnym, była najslabszym ogniwem obronnym. Istotą swej roli zawdzięczała temu, iż mogła pomieścić w swoich murach stosunkowo duży garnizon wojskowy [około trzech pułków piechoty]. Ten w istocie rzeczy ogromny system fortyfikacyjny opasujący Warszawę, czynił ją bezwzorną do wszelkich wystąpień niepodległościowych, oraz w znaczny sposób ograniczał jej rozwój terytorialny²⁹.

System fortyfikacyjny Twierdzy Warszawskiej zamykał wybudowany w 1838 r. na terenie Gołędzinowa Fort Śliwickiego [Jasińskiego], nazywany potocznie szańcem lub przyczółkiem przedmostowym³⁰. Z Cytadeli do fortu na Pradze przeprawiano się łodziami

27 Patrz: A. Bystrzycki, *Twierdza Dęblin (1837-1915)*, s. 177.

28 Patrz: S. Łagowski, op.cit., s. 3.

29 Szczególnie uzewnętrznio się to w okresie przygotowania Powstania Styczniowego, gdy sparaliżowana strachem Warszawa i przywódcy narodowi odrzucili koncepcję Jarosława Dąbrowskiego opanowania siłą Cytadeli Warszawskiej w celu zdobycia 70 tys. karabinów. Patrz: S. Król, op.cit., s. 17. W. Skrodzki, op. cit., s. 3; E. Kozłowski, op. cit., s. 303-306.

30 Fort nosił imię jednego z oficerów rosyjskich, który był dowódcą saperów w czasie szturmów Warszawy w sierpniu 1831 r. Ciężko ranny zmarł [był silnie poparzony przy próbie podpalenia mostu łyżwowego na Wiśle], a zwłoki jego pochowano na dziedzińcu fortu. Na mogile "dzielnego" kapitana postawiono w 1837 r. żelazny pomnik. Sam fort kształtem przypominał trójkąt otoczony fosą. Załoga liczyła 700 ludzi i 59 armat. Pod esplanadę Fortu zburzono zabudowę na terenie dzisiejszego Gołędzinowa, ogrodu zoologicznego, Parku Praskiego i osiedla Praga II, aż po linię ul. Targowej. Szerzej: M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*, op. cit., s. 181.

i pontonami. Istniejący od 1828 r. most tyżwowy [na łodziach] był rozpinany w okresie zimowym i łączony ponownie po spłynięciu kry lodowej. Od 1832 r. należał do stałego wyposażenia Cytadeli i służył garnizonowi warszawskiemu do czasu wybudowania w 1871 r. stalowego mostu kolejowego. Do kolejnych legend należy zapisać twierdzenia, że fort ten połączony był z Cytadelą podziemnym tunelem biegnącym pod Wisłą³¹. Podobne sugestie występują odnośnie Twierdzy Modlin [podwodny tunel przez Wisłę pomiędzy Modlinem a przedmościem Kazuń] oraz Twierdzy Dęblin [połączenie Cytadeli z Fortem Górczakowa]³².

Wyniki wojny rosyjsko-japońskiej 1905 r. kładą kres procesowi dalszej rozbudowy twierdz i fortów, podważają wiarę w skuteczność ich umocnień fortyfikacyjnych, uświadamiają bezsensowność utrzymywania niezwykle kosztownych obiektów stałych. Toteż przystąpiono do stopniowego rozbrajania i rozbierania niektórych fortów. W 1909 r. wydany został ukaz carski nakazujący likwidację umocnień linii Wisły i Narwi. Jednocześnie zniesiono stanowiska komendantów i garnizony. Groźba rozbiórki zawisa również nad niektórymi twierdzami, gdzie na przeszkodzie stanęła bardzo prozaiczna sprawa - brak środków finansowych. Tylko na zniszczenie Twierdzy Dęblińskiej należało wyasygnować kwotę 4 mln rubli³³. Na taką sumę rząd carski nie było stać. Opłakany stan finansów Rosji przedłużył żywot twierdz, ale nie zapobiegł ich ruinie i dewastacji. Bowiern przez ponad 4 lata niektóre obiekty fortyfikacyjne niszczały, pozbawione nie tylko konserwacji, ale również należytej wojskowej ochrony.

Los oszczędził Cytadelę Aleksandrowską, która od początku swojego istnienia stanowiła więzienie polityczne i silny garnizon prewencyjny z lufami dział wymierzonymi w stolicę Królestwa Polskiego. Ulokowanie X Pawilonu, głównego więzienia śledczego Królestwa, w obrębie fortyfikacji, jak również Stałej Komisji Śledczej i carskiego Sądu Wojskowego, gdzie władze carskie więziły i sądziły polskich patriotów zaangażowanych w walkę niepodległościową oraz rewolucjonistów podejmujących działalność polityczną, z góry przesądzały o represyjnej funkcji Twierdzy. Istnieje na ten temat bogata literatura przedmiotu³⁴.

Warto przypomnieć, że szczególnie w latach nasilających się ruchów niepodległościowych i rewolucyjnych dla więzienia patriotów polskich obok X Pawilonu wykorzystywano wybudowane w wałach ziemnych kazamaty oraz kaponiery i kordegardę bramy Konstantynowskiej. Ogółem z Cytadeli na Syberię zesłano ponad 20 tys. osób, przy czym w murach Cytadeli w okresie jej istnienia przebywało około 60 tys. więźniów. W dobie działalności konspiracyjnej i Powstania Styczniowego Cytadela staje się stopniowo głównym więzieniem Królestwa. Tu więziono uczestników manifestacji patriotycznych 1861 r., a także przywódców Powstania Styczniowego, bojowników ruchu socjalistycznego, "Proletariatczyków", czy wreszcie uczestników rewolucji 1905-1907 roku. Więźniami X Pawilonu byli oprócz tak znanych jak późniejszy bohater Komuny Paryskiej - Jarosław Dąbrowski, czy też działacz niepodległościowy, przyszły Naczelnik Państwa Marszałek Józef Piłsudski i wybitny twórca myśli narodowo-demokratycznej Roman Dmowski, również inni niepodległościowi działacze: Walery Sławek, Wacław Sieroszewski, Andrzej Strug, Józef Sulikiewicz i wielu innych.

31 Patrz: S. Łagowski, op.cit., s. 35.

32 W. Ząbek, *Zarys historii Cytadeli Warszawskiej*, Warszawa 1991, s. 23.

33 A. Bystrzycki, *Twierdza Dęblin*, op.cit., s. 180; I. Benoit, *Fortyfikacja stała*, Warszawa 1925, s. 10.

34 W. Czaplicki, K. Krajewski, *Cytadela Warszawska*, op.cit., s. 12-17, L. Królikowski, *Twierdza "Warszawa"*, Warszawa 1994, i.in.

Cytadela Warszawska kryła w sobie jeszcze inną ponurą tragedię. Była miejscem kaźni patriotów polskich. Początkowo na miejsce egzekucji wytypowano stoki od strony Nowego Miasta położone pomiędzy fortami Władymira i Aleksieja, na którym w 1846 r. ustawiono pierwsze szubienice a ciała straconych grzebano w pobliskiej fosie. To tu na stoku Fortu Władymira 5 sierpnia 1864 r. stracono Dyktatora Powstania Romualda Traugutta i członków Rządu Narodowego³⁵.

Od 1886 r. egzekucje wykonywano na stoku od strony Wisły, przy dzisiejszej Bramie Straceń [Wrota Iwanowskie], ciała potajemnie grzebano na stoku, a ziemię dokładnie ubijano, ażeby zapobiec odkryciu mogił. Tu m.in. zginęli na szubienicy wybitni bojownicy Organizacji Spiskowo-Bojowej PPS - FR Józef Montwiłł Mirecki i Stefan Okrzeja³⁶. W okresie I wojny światowej stoki Cytadeli były miejscem dalszych straceń. To tu, kiedy Warszawa była okupowana przez wojska niemieckie ginęli od kul, rozstrzeliwani pod "słynnym kasztanem" członkowie POW. Ogólna liczba ofiar Cytadeli Warszawskiej nie jest znana. Trwają do dziś prace badawcze. O skali problemu niech świadczy fakt, iż tylko w latach 1905-1908 na stokach Cytadeli powieszono 300 rewolucjonistów³⁷. Również w okresie I wojny światowej od kul niemieckich zginęło kilkaset osób, w tym oprócz patriotów także przestępcy i dezertery³⁸.

Wraz z odzyskaniem Niepodległości w roku 1918 Cytadela przekazana została Wojsku Polskiemu. Stała się miejscem dyslokacji Dowództwa Okręgu Korpusu nr 1. Tam też stacjonował 21 pułk piechoty im. Dzieci Warszawy i 30 pułk Strzelców Kaniowskich, oba wstawione we wrześniu 1939 r. bohaterską obroną Warszawy³⁹.

Zakończenie wojny przyniosło Warszawie również koniec udręki urbanistycznej. Została ostatecznie zlikwidowana tzw. Esplanada Cytadeli. Z początkiem lat dwudziestych rozplanowano i zaczęto realizację nowej, reprezentacyjnej dzielnicy mieszkalnej - Żoliborz, pełnej zieleni i jednorodzinnych domów willowych, nowych ulic, placów i budynków użyteczności publicznej. Powstało też nowoczesne osiedle spółdzielcze przeznaczone również na mieszkania dla kadry szybko rozwijającego się wojska. Teren dawnego fortu Siergieja został wykorzystany jako efektowny krajobrazowo park im. Stefana Żeromskiego, natomiast w 100-rocznicę zburzenia Żoliborza w 1932 r. na terenie dawnego fortu Aleksieja urządzono park im. Romualda Traugutta.

Cytadela Warszawska powraca do swej militarnej funkcji w tragicznych dniach września 1939 r. Stanowi punkt oporu pod dowództwem płk. Jana Hycy. Podczas bombardowania przez lotnictwo hitlerowskie, zniszczeniu ulega większość budynków byłych koszar Aleksandrowskich oraz zrekonstruowany w latach dwudziestych (po cerkwi św. Aleksandra Newskiego) kościół pod wezwaniem św. Jerzego. Po kapitulacji w cytadeli stacjonują oddziały Wehrmachtu i SS. .

35 W miejscu ich stracenia ustanowiono w 1916 r., a w kilka lat później położono kamień na domniemanej mogile, ciała bowiem nigdy nie odnaleziono. W latach siedemdziesiątych obecnego stulecia dokonano uporządkowania miejsca stracenia Traugutta. Obecnie symboliczną mogiłę wieńczy Krzyż. Zespół pomnikowy został wykonany staraniem Komitetu Katyńskiego i rodziny Melaków, którzy rokrocznie w rocznicę śmierci Romualda Traugutta wraz ze społeczeństwem Żoliborza organizują tu uroczystości patriotyczno-religijne.

36 W. Czaplicki, K. Krajewski, op.cit., s. 14.

37 S. Łagowski, op. cit., s. 42.

38 Sprawy te rządy zaborcze trzymały w ścisłej tajemnicy. O ile część ofiar procesów carskich i wydawanych wyroków jest znana, to w przypadku rządów niemieckich na Cytadeli, sprawy te nie były ujawniane. Patrz: S. Łagowski, op. cit., s. 42.

39 J. Wroniszewski, *Barykada września. Obrona Warszawy w 1939 r.*, Warszawa 1984; L. Głowacki, *Obrona Warszawy i Modlina*, Warszawa 1985.

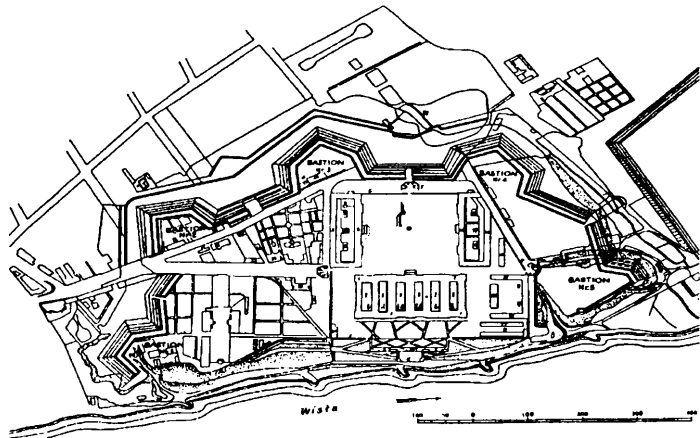
W okresie Powstania Warszawskiego w 1944 r. Cytadela Warszawska raz jeszcze podjęła swoją złowrogą rolę, wyznaczoną jej na początku przez carat. Jako rejon silnie umocniony przez wojska hitlerowskie, skutecznie odcinała powstańców Żoliborza od Starego Miasta. W pierwszym dniu powstania batalion "Żagłowiec" nie zdołał opanować Cytadeli, Dworca Gdańskiego, Fortu Traugutta i Fortu Legionów. Natarcie załamało się w ogniu umieszczonej w Cytadeli hitlerowskiej artylerii. Podobnie zakończyły się kolejne próby przebicia niemieckiej zapory między Żoliborzem a Starówką w nocy z 19/20 i 21/22 sierpnia. I w tym przypadku powstańcy zostali zdziesiątkowani ogniem artylerii z terenu Cytadeli i Dworca Gdańskiego⁴⁰.

Los zgotowany Warszawie w czasie działań wojennych i Powstania Warszawskiego nie oszczędził również i Cytadeli, spowodował znaczne zniszczenia w obrębie jej murów. Dziś duża część zachowanych obiektów wykorzystywana jest przez Wojsko Polskie. Mieści się tu Dowództwo i Sztab WOW, w odrestaurowanej kaponierze od 1990 r. mieści się Muzeum Warszawskiego Okręgu Wojskowego, w którym zlokalizowana jest stała ekspozycja dotycząca Tradycji Oręża Polskiego⁴¹.

Po latach ponurych i złowrogich Cytadela stała się obiektem kulturalno-oświatowym. Zapoczątkowany w II Rzeczypospolitej przez Marszałka Piłsudskiego proces utrwalania Pamiątek Narodowych Cytadeli⁴² w dalszym ciągu jest kontynuowany. Różnorodne działania, zmierzające do utworzenia na terenie Cytadeli nowoczesnie pomyślanego ośrodka muzealnego są w sferze koncepcji i projektów, częściowo też zostały zrealizowane. W gmachu X Pawilonu mieści się obecnie Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej oraz Archiwum Polski Podziemnej 1939-1956. Nie zapomniano przy tym o uporządkowaniu miejsca stracenia Romualda Traugutta i Bramy Straceń. Planowana zaś od 1991 r. nowa lokalizacja Muzeum Wojska Polskiego na terenie Cytadeli Warszawskiej ciągle pozostaje w sferze planistyczno-koncepcyjnej⁴³.

Dziś Cytadela Warszawska stanowi unikatowy zabytek architektury fortyfikacyjnej, nie tylko w Polsce - także i w Europie.

Plan Cytadeli Warszawskiej z 1834 r.

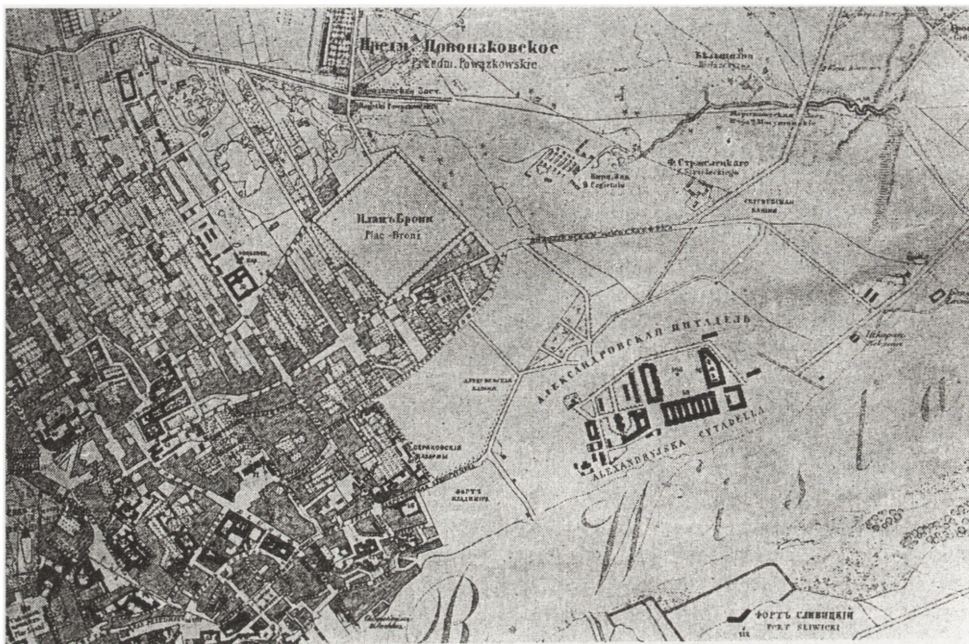

40 S. Król, op.cit., s. 18-19.

41 W. Ząbek, *Koncepcja adaptacji Cytadeli Warszawskiej do eksponowania Tradycji Oręża Polskiego*, Warszawa - WOW 1991.

42 Szerzej: S. Łagowski, op.cit., s. 43. W. Czaplicki, K. Krajewski, op. cit., s. 14-15;

43 Koncepcja przeniesienia Muzeum WP na teren Cytadeli pozostaje w gestii MON i pozostaje na etapie planistyczno-organizacyjnym z uwagi na brak stosownych środków finansowych. Problem aktualny nie od dziś.

Budowa Cytadeli Aleksandrowskiej pochłonęła jedną z najpiękniejszych dzielnic Warszawy - Żoliborz. Dokumentują to dwa plany kartograficzne ze zbiorów AGAD (górny - z 1837 r., dolny - sprzed 1830 r.).

